

Szerелеm házasságon kívül

Andreas Capellanus traktátusának hatása Piccolomini szerelmi novellájára

Bevezetés

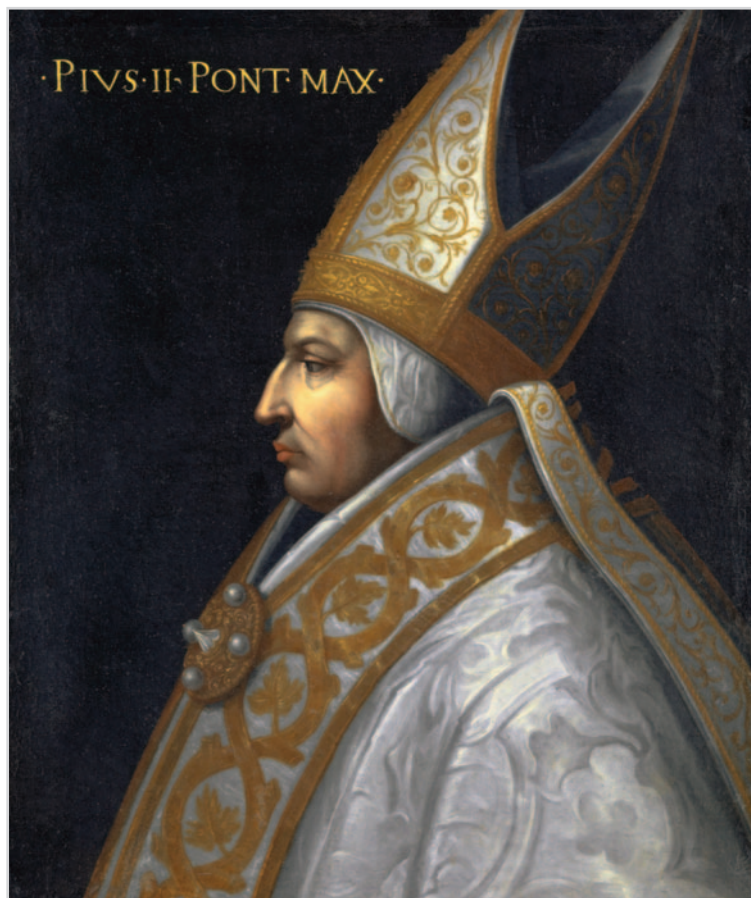
Enea Silvio Piccolomini, későbbi nevén II. Piusz pápa, 1444-ben írta meg a humanista novellairódalom egyik legkiemelkedőbb művét, a *Historia de duobus amantibus*¹. A szerelmi história az 1432–33-as években, Sienában játszódik, ahol a magyar király, Luxemburgi Zsigmond német-római császári koronázására vár. A történet középpontjában egy fiatal, nőtlen férfi, Eurialus, és a szintén fiatal, sienai, férjezett polgárasszony, Lucretia áll. A szakirodalom jelen állása szerint a két fiatal karaktere valós személyeken alapszik, az ifjú Kaspar Schlick, Zsigmond császár kancellárja, míg Lucretia Mariano Sozzini, egy sienai jogprofesszor idősebbik lánya. A novella megírásának ötlete is ez utóbbihoz köthető, hiszen Sozzini levelében biztatja Piccolominit, hogy írja meg ezt a szerelmes históriát, hangsúlyozva, hogy nem az ő képzeletének szüleménye, hanem teljes mértékben egy megtörtént eseményen alapszik. A novella végén szintén egy levelet olvashatunk, amelyet a szerző Kaspar Schlicknek címez, és kéri, hogy erősítse meg az általa leírtakat, hiszen jómaga éppen akkor külföldön tartózkodott.

A novellát a következőképpen foglalhatnánk össze: Lucretia és Eurialus már a mű elején egymásba szeretnek, ugyanakkor szerelmük beteljesedéséig csupán leveleket váltanak egymással, amely kezdetben nem tűnik egyszerű feladatnak, hiszen Lucretia nem beszél sziléziai németül, ám a szerelemtől megrészegült Eurialus igen hamar elsajátítja a toszkán nyelvet. Az egyre hevesebb hangvétellű levélváltásokat a személyes együttlétre szeretnék felcserélni, így a különböző cselek és segítők folytán három éjszaka adatik a két szerelmesnek. A történet végén ugyanakkor Eurialusnak követnie kell Zsigmondot Rómába, a koronázási ünnepségre, így a kedvestől való elválás okozta bánatba belebetegszik, amire gyógyírt egyedül Lucretia levelei nyújtanak. Ereje visszatérével még egyszer ellátogat Sienába, hogy utoljára láthassa kedvesét, majd a császár kíséretében örökre elhagyja a várost. Lucretia szelleme mindvégig álmában kísérti.² A kényszerű elválást követően az ifjú asszony leveti az összes ékszerét, sötét ruhákban jár, és többé nem mosolyog. A tragikus szerelmi történet végén Eurialus vigasztalan marad Lucretia halála miatt mindaddig, amíg a császár egy rangban hozzá illő, ifjú hölgygel össze nem házасítja.

Ahogy arra Máté Ágnes is kitér monográfiájában, ez a történet nem csupán egy tragikus szerelmi históriát mesél el, hanem sokkal inkább a férfi és a nő közötti szerelemfelfogásban megragadható különbséget tárja elénk. Míg Lucretia – ahogy neve is jelzi – kész szerelméért félredobni addigi életét, dacolva a leleplezés lehetőségével, már az asszonyszöktetés gondolata is felmerül benne, majd a történet végén belehal szívfájdalmába, addig Eurialus számára e szerelmi affér időleges, a kedves elvesztése miatt érzett bánata addig tart, amíg össze nem házасítják egy másik, fiatal lánnyal. Így nézve Eurialusnak Lucretiával való kapcsolata csupán a házasság előtti kötetlen szabadság megélését jelentette.

A szerelmi história egyrészt a neolatin novella, másrészt a cento műfajába is beleilleszthető.³ Ez utóbbi azért is mérvadó, hiszen ez a „fércmű” korábbi szerzők művei-

Cristofano dell'Altissimo:
II. Piusz pápa
(Enea Silvio Piccolomini),
1560 körül,
Kunstmuseum,
Basel
© Wikimedia
Commons

ből megalkotott történetet ír le. Piccolomini számos helyen adja szereplői szájába Ovidius, Vergilius, Seneca vagy akár Terentius szavait. Máté Ágnes közli a teljes latin nyelvű szöveget, annak jegyzetében pedig azokat a helyeket, ahol Piccolomini valamely ókori, latin nyelvű klasszikus szerző szövegeire alludál.

Andreas Capellanus XII. századi szerző *De amore* című szerelmi értekezését egyértelműen francia közegben, Marie de Champagne udvarában, francia közönség számára készítette, ám latin nyelven. Andreas műve három könyvből áll: az első nagyjából a mű kétharmadát öleli fel, amelyben a szerző a szerelmet mint fogalmat definiálja, megvizsgálja eredetét és azt, hogy kik között jöhet létre, hogyan és hányféleképpen. A második könyvben a megszerzett szerelem megőrzéséről beszél, illetve elmúlásáról vagy épp ellenkezőleg, fokozódásáról. Mindezzel szemben, mintegy palinódiaként, az utolsó könyvben teljességgel visszavonja addigi vélekedéseit, s már-már valószínű nőgyűlölőként a szerelem káros hatásait taglalja.

Tanulmányomban szeretném bemutatni, vajon Piccolomini egyáltalán ismerhette-e Andreas Capellanus szövegét, és ha igen, akkor mely szövegrészleteket, tartalmi elemeket vehette át a korban igen népszerű és sokat másolt középkori szerelmi útmutatóból, ugyanis ez eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

A *De amore* recepciójának hipotézise

Piccolomini novellájának és Andreas Capellanus traktátusának szellemisége korántsem áll távol egymástól. Tekintettel arra, hogy a XII. századi mű az itáliai humanista idejében éli virágkorát, nem lenne meglepő, ha a későbbi II. Piusz pápa behatóan ismerte volna a káplán művét. A tartalmi összevetés előtt azonban fontosnak tartom, hogy kitérjek arra, vajon Piccolomini valóban találkozhatott-e a szerelmi értekezés szövegével, hathatott-e rá oly mértékben, hogy azt érdemesnek találja felhasználni szerelmi novellájának megírásához.

Alfred Karnein monográfiájában részletesen kifejti Andreas traktátusának recepciótörténetét a XIV–XV. században, egész Európa viszonylatában.⁴ Az általa ismert kéziratok listáját a könyv utolsó fejezetében találhatjuk.⁵ A lista egy része képezi az általam vizsgált korpuszt is, ugyanakkor a releváns kéziratok összegyűjtése során találtam olyan dokumentumokat is, amelyek elkerülték Karnein figyelmét.

A kéziratok vizsgálata során egyértelműen kimutatható, hogy a *De amore* sem a XIII., sem a XIV. században nem tűnik fel német nyelvű területeken, ám a XV. században teret hódít magának. Az elméleti értekezés jelenléte nemcsak nyomokban igazolható, épp ellenkezőleg, az évszázad elejétől a végéig jelen van.

A kéziratok vizsgálata során kiindulópontként Emil Trojel latin nyelvű kritikai kiadását vettem alapul.⁶ Az előszóban tizenkét kódexet nevez meg, majd azokban részletesen bemutatja a *De amore* szövegét. Igyekszik megadni ezek provenienciáját, és leíró katalógust készít róluk.

Az általa vizsgált kéziratok közül négy az én korpuszomnak is része, ezért fontos kiindulópontja a kutatásomnak. A *De amore* jelenleg ismert kéziratok közül a legelső a XIII. század utolsó harmadából ismert, ma a Vatikáni Könyvtár őrzi.⁷ A legutolsó ismert kézirat 1503-ból való, német nyelvű, és jelenleg magántulajdonban van. Utóbbi Wolfgang Beeh mutatta be, és a következő megállapításokat tette: a kézirat egy frankfurti patrícius családból származó férfi és egy alacsonyabb rangú nő házassága alkalmából készült, Heilmann Stralenberg és Elisabeth Kuhle számára.⁸ A kézirat igen gazdagon illusztrált, tizenkilenc miniatúrát tartalmaz.⁹ A megkötött frigy kellemetlenül érintette a Stralenberg családot, ez gyermekeikre is kihatott – nem vették fel őket az Alten Limpurg házba.¹⁰ Ha a rangon aluli házasság köttetik, akkor általában szerelmi házasságnak szokták tartani. Éppen ezért jól látszik, hogy a XVI. század elejére egyrészt a laikusok számára készült a traktátus másolása, másrészt ezen frigyek ajándékaul szolgált, amelyek valódi szerelmen alapultak.

A recepciótörténet hipotéziseinek felállításakor ez a két dokumentum kulcsfontosságú. Míg a XIII. században még moráleteológiai szövegekkel együtt másolják a *De amore* szövegét, és a klerikusok kezei között forog, addig a XIV–XV. századra paradigmaváltást figyelhetünk meg: először egyházi szövegek mellett találjuk, majd később humanista művekkel együtt kezdik másolni, és egyre inkább a laikusok körében terjed, míg a XV. század végére csupán a szerelem mintakönyve lesz. Véleményem szerint ennek a paradigmaváltásnak az eredménye, hogy a *De amore* igenis hatással lehetett nemcsak a népnyelvi lovagididaktikus irodalomra, hanem a költészetre is – bár ezt Karnein elveti, arra hivatkozva, hogy éppen a népnyelvű fordítások miatt nem lehetett forrása a költőknek.¹¹ A továbbiakban azt mutatom be, milyen népszerűségnek örvendett a szerelmi traktátus, amelynek eredménye, hogy Piccolomini forrásként használta.

Történeti áttekintés

Piccolomini életéről a saját maga által írt *Commentarii* című művében olvashatunk. 1405-ben, a Siena melletti kisvárosban, Corsignanóban (ma Pienza) született. Tanulmányait Sienában, majd Firenzében végezte, ez utóbbi esetében két évig Francesco Filelfo tanítványa volt.¹² Filelfo a kor híres humanistái közé tartozott, aki igen jó kapcsolatot ápolt tanítványával, noha Piccolomini halálát követően rossz véleménnyel volt egykori diákjáról, mivel

az nem emlékezett meg róla mint szellemi nevelőjéről, és nem kínált fel neki semmilyen posztot sem a kúriában. Piccolomini 1431-ben ment először a páduai egyetemre, onnan Ferrarába, majd Bolognában folytatta tanulmányait, végül visszatért Sienába.¹³ Karrierje az 1432-es bázezi zsinaton kezdődött. 1442-ben III. Frigyes költővé koronázta, majd állást ajánlott neki Bécsben. Piccolomini kezdetben nem szerette a várost, az emberek kicsapongó életvitele miatt kifejezett ellenszenvet érzett az ott élők iránt, amit a *De miseria curialium*ban bővebben ki is fejtett. Ugyanakkor később, ahogy az „Alpokon túli humanizmus apostolává”¹⁴ vált, és a humanizmus egyik megkezdhetetlen alakjává formálódott, megszerette környezetét: ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy leveleiben az ott szerzett barátokat később a noster megnevezéssel illette. 1443-ban Kaspar Schlick szárnyai alá vette: 1444-ben, immár új patrónusának ajánlva, Bécsben megírta a *Historia de duobus amantibus* című széphistóriáját.¹⁵

Andreas Capellanus művének hatása elsőként Albertano da Bresciánál mutatható ki. Albertano kitűnő ügyvéd és politikus volt. 1238-ban összekülönbözött II. Frigyes német-római császárral, és ennek következményeként a cremonai börtönbe került. Itt volt rá ideje, hogy megírja első (?) könyvét: *De Amore dei et proximi et aliarum rerum*, amelyben többször is idézi a káplán művét. Szabadulását követően 1245-ben születik a következő műve: *De arte loquendi et tacendi*, amelynek szintén egyik forrása volt Andreas műve, majd egy évvel később a *Liber consolationis* is napvilágot lát. Ezekben az években számos prédikációt is ír, ebből mindössze öt maradt fenn.¹⁶

Alfred Karnein behatóan elemzi Brescia idézeteit, amelyekből kiderül, hogy elsődlegesen az amor-tanítás meghatározásához használta fel a traktátus szövegét. Különbséget tesz az amor mint caritas, és amor mint cupiditas között.¹⁷ Ezután Albertano a következő alfejezetekben idéz Andreas káplán harmincegy szerelmi szabályából tizenhatot, de nem ugyanabban a sorrendben, mint az eredeti műben, hanem témák szerint csoportosítja.

A további vizsgálatok azonban arra engednek következtetni, hogy az ifjú Gualteriusnak ajánlott művet és a szerelem szabályait két, egymástól különálló műként aposztrofálta Albertano, mivel Karnein filológiai vizsgálatokkal kimutatta, hogy ebben a században más a forrása a szerelem szabályainak és már a traktátus kezdősorának, az amor est passiónak. Utóbbit de quo Galterus tractavitként értelmezi, mivel a traktátus kézírata, amit Albertano használt, a *Liber Galteri de amore* címet viselte. Pio Rajna és Robert Bossuat munkájukban rámutatnak arra, hogy a XIV. és a XV. században a szerelem szabályai önálló műként jelentek meg, sőt Észak-Itáliában a *regole d'amore* néven válik ismertté a népnyelvű kéziratokban.¹⁸ Csupán a szerelmi szabályok önálló pályafutását mutatja

az is, hogy a késő XIII. századból származó vatikáni kézirat Cod. Reg. lat. 358-as kódexe megőrizte azt a florilegiumot, amely Geremia da Montagnone *Compendium moralium notabilium* című művében olvasható.¹⁹

Az idézetgyűjtemények önálló művé érték a XV. században, a törzsszöveg nélkül kerültek egyes kéziratokba: Róma, Biblioteca Vaticana, Cod. Ross. 1097, valamint az általam behatóan vizsgált wolfenbütteli kézirat: Herzog August Bibliothek, Cod. 71.20 Aug. fol. is tartalmaz florilegiumot. A két kézirat azért is érdekes, mivel mind a kettő tartalmazza a teljes *De amore* szövegét is a florilegium mellett, sőt egy teljesen más szerzőt neveznek meg a szerelmi értekezés auctorának: míg a korábbi Alanus²⁰ nevét tartalmazza, addig az utóbbiban a Pogiust²¹ olvashatjuk. A Rómában található kézirat 1446-ra,²² a wolfenbütteli pedig a XV. századra első felére datálható.

A florilegiumok vizsgálata azért is fontos, mert Nicolaus Sculteri révén láthatjuk, hogy Itáliából hogyan került német területre a traktátus szövege. Sculteri Frankfurtból származott, 1423-ban Padovában jogot tanult, és a kánonjogi feljegyzései közé írta florilegiumát, amely a *De amore* szövegét tartalmazta.²³ A berlini, Staatsbibliothek, Preuß. Kulturbesitz, ms. 840 jelzetű, az 1424. évre datálható kézirat 220v lapján a következőt olvashatjuk: *Auctoritates Andree ad Gualterium de arte amandi*. Sculteri a tanulmányai befejeztével rögtön visszatért hazájába, ugyanis 1424-től már a lipcsei egyetem rektori posztját töltötte be. A kézirat másik tulajdonosáról is vannak ismereteink: egy bizonyos Matheus Prenne volt, aki 1448-ban Stendhalban rectoraltaris s. Pauli,²⁴ majd 1474-ben Lebusban canonicus ecclesie²⁵ volt. Ez a gyűjtemény negyven idézetet tartalmaz, és feltárja a férfi és nő között lévő szerelem mibenlétét. Ebben a *De amore* szövegének újabb értelmezését láthatjuk: a XIII. században még az egyházi tanítás uralkodik, és a szerelmi értekezés harmadik könyvéből származnak az idézetek. Ezzel szemben a XV. században az itáliai és így a német területeken már újfajta szerelemfelfogás bontakozik ki: a bűnöktől mentes világi szerelmi kapcsolat.²⁶

Mindebből két dologra következtethetünk: az egyik, hogy Piccolomini még itáliai tanulmányai alatt találkozhatott a szerelmi traktátussal, míg a másik, hogy bécsi tartózkodásának idején került először kapcsolatba vele, hiszen a novella megírása előtt négy évvel fordította le Johannes Hartlieb népnyelvre Andreas Capellanus értekezését. Ennek megvizsgálása szorosan összefügg egymással, hiszen Bécsbe is itáliai közvetítéssel jutott el a szöveg. Az általam vizsgált több mint húsz kelet-közép-európai, latin nyelvű *De Amore*-kézirat eddig feldolgozott anyagairól elmondhatom, hogy a traktátus német recepciója észak-itáliai közvetítéssel történt. Egyrészt az Itáliában tanuló német humanisták megismerkedhettek az elméleti érte-

kezéssel, hiszen feljegyzések támasztják alá, hogy az értelmiség oktatásának részét képezte Észak-Itáliában.²⁷ Ott már a XIV. században jól ismert, sokat idézett és fordított műként tartották számon. Ezt az is jól bizonyítja, hogy a két, legkorábbi fennmaradt kézirat a XIII. századi Itáliában készült, jelenleg a Vatikáni Könyvtár őrzi. Az is biztos, hogy Padovában az egyetemen ismert volt a traktátus szövege, ahogy ezt Nikolaus Sculterinél is láthattuk. Számos XV. századi, Firenzében őrzött kézirattal is találkozhatunk,²⁸ ami arra enged következtetni, hogy Piccolomini firenzei tanulmánya alatt kezébe vehette a káplán intelmeit, de mindenféleképpen akár latinul, akár már népnyelven kellett vele találkoznia.²⁹ Az is világossá válik, hogy a XIII. század erkölcsi rendszerében a férfi és nő közötti erotikus kapcsolat pozitív értékelése nem volt lehetséges, csupán speciális formákban: versekben, regényekben jelent meg.³⁰

Piccolomini és Hartlieb *De amore*-fordítása

Korábban említettem, hogy Piccolomini bécsi tartózkodása idején ismét kapcsolatba kerülhetett a káplán szerelmi értekezésével. Johannes Hartlieb 1440-ben lefordítja népnyelvre a teljes *De amorét*, Bécsben.³¹ Ajánlásában világossá válik a megrendelő személye is: VI. Albert, aki annak a III. Frigyesnek a testvére, akinek kancelláriáján később Piccolomini is dolgozni fog. Már az ajánlásból is következtethetünk arra, hogy ekkortájt a német területeken a nemesség olvasta az elméleti értekezést, sőt VI. Albrecht az ajánlás idején huszonekét éves, vagyis pont abban a korban van, amit Andreas a célközönségét illetően meghatároz. Hartlieb ugyanakkor nem ismeri a traktátus eredeti szerzőjének a nevét, így tévesen Albertanus nevű mestert nevez meg helyette.³² Ez a név feltételezhetően Albertano da Brescia nevét rejti, amely újabb bizonyíték arra, hogy a traktátus Itáliából érkezett a német területekre. Fennmaradt viszont egy kézirat a XIV. századból, amelynek tulajdonosa Oliviero Forzetta (itáliai polgár, kereskedő) volt, aki végrendeletében könyveinek egy részét a trevisói Szent Margit konventnek adományozta. Az 1374. november 29-re keltezett, az átadást bizonyító okirat a kéziratot *liber amoris et cortesie* címen jelöli, szerző nélkül.³³ 1378-ban a konvent könyvtárának jegyzékében a következőt olvashatjuk: „Item libellus quid dicitur amoris et cortesie Albertani. Principium: »Cogitme«. Finis: »ediderem«. Item in eodem. De Reprobatione amoris Principium: »Sihec«. Finis: »nequehoram; cum tabulis et modico corio rubeo lacerato«”.³⁴ Ez a katalógusbejegyzés árulja el számunkra, hogy valószínűleg ez az, amely Hartlieb mintája volt a fordítás során. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani az is, hogy Hartlieb szövegűen fordított, a könyvet bevezető és befejező megjegyzésekkel

látta el, amelyek leginkább a traktátus nőellenes megnyilvánulásáért való bocsánatkéréseket tartalmazzák. Mivel Wolfram Schmitt tanulmányából tudjuk, hogy Hartlieb 1439-ben, Padovában végezte el a doktori képzést, majd tért vissza Bécsbe,³⁵ nyilvánvalóvá válik, hogy ott ismerkedett meg a traktátussal, és forrása a mára elveszett trevisói kézirat volt. Hartlieb fordításának egyébként nagy sikere van, hiszen a XV. században tizenegy kézirat őrzi munkáját, és 1482 és 1484 között három nyomtatott példány is született.

A befogadástörténeti háttérrel bizonyítható, hogy Piccolomini ismerhette a káplán szövegét, sőt a *Historia de duobus amantibus* megírását követően érdekes feljegyzéseket is találunk az egyik kéziratban.

Egy XV. századi *De amore*-kézirat Piccolomini nevével fémjelzi Andreas művét, jobban mondva annak eredetét a humanista költőtől származtatja. Ennek oka egyrészt magyarázható az előbbinek a *De remedio amoris* című munkájával is, másfelől viszont okot ad annak feltételezésére, hogy Piccolomini behatóan ismerte a művet, utalt rá, amit a scriptor másolása következtében meg is említenek. Az általam vizsgált kremsmünsteri kódex 246v lapján a következőt olvassuk: „Explicit tractatus de amoris arte et eius remedio editus út fertur ab Enea Silvio poeta Laureato”.³⁶ Ezt követően pedig rögtön Piccolomini novellája kezdődik. A kézirat provenienciáját eddig nem sikerült kikutatnom.

A két mű összehasonlítása

A tanulmány további részében szeretnék rátérni a két mű közötti hasonlóságra. Ennek alapjait José Manuel Ruiz Vilánál olvashatjuk, aki a traktátusban fellelhető „szerelem fázisait” vizsgálja meg Lucretia és Eurialus történetében, így az ő gondolatmenetét folytatva a további hasonlóságokra szeretném felhívni a figyelmet.³⁷

Az összehasonlítás során a traktátusban elszórtan szereplő „fázisok” (*visio, cogitatio immoderata, allocutio, tactus, suavium sive basium, coitus*) közül terjedelmi okból kifolyólag csupán a *visiót* és a *cogitatio immoderata*t tekintem át: miképpen érhetjük tetten ezeket a XV. századi szövegben. Az összehasonlítás módszertana egyrészt szókapcsolatokra, másrészt tartalmi elemekre épül. Piccolomini nem csak a káplán szövegét használta, csupán beépített az értekezésből egyes elemeket a novellájába. Az összehasonlítás lehetőségét nemcsak a traktátus recepciója adja, hanem az is, hogy véleményem szerint mind Andreas, mind Piccolomini szerelemről való vélekedése azonos: ahogy a szerelmi értekezés kizárja a szerelemből a szívet, úgy a novellában sem olvashatunk többet a testi vágyról, noha Lucretia belehal a szerelmi fájdalomába, de a mű záróakkordja azt sugallja, hogy Eurialus számára ez

a fajta szerelem nem létezik, vagyis Lucretia és Eurialus között az amor purus, majd az amor mixtus nyer teret.³⁸

Már a novella történetének kiindulópontja is beleillik a XII. századi, szerelemről szóló értekezésbe: Piccolomini egy házasságon kívüli szerelmi kalandozásba vezet be minket. A főhősnő nem szereti a férjét, Eurialus megpillantását követően undorodni kezd tőle. Andreas Capellanus hangsúlyozza, hogy a szerelem – azonkívül, hogy csupán férfi és nő között jöhet létre³⁹ – egyedül házasságon kívül lehetséges.⁴⁰ Ezenkívül kategorikusan kijelenti, hogy csak azonos társadalmi osztályba tartozó felek között valósulhat meg, vagyis elképzelhetetlen az osztályok keveredése. Elméleti értekezésében Capellanus csupán megoldásokat kínál, hogyan kell egy férfinak egy vele azonos vagy nála alacsonyabb, esetleg rangban feljebb álló nőnek udvarolnia, közelednie hozzá. Piccolomini novellájában Eurialus Zsigmond császár bizalmas embere, Lucretia pedig Menelaus felesége. Mivel mindketten nemes származásúak, így – capellanus értelemben – szerelmük megvalósulhat. A traktátus első fejezetében, ahol a szerelem definíciójáról olvashatunk, világossá válik, hogy a Lucretia és Eurialus között kialakult érzelmek, kettejük története megfeleltethető a káplán leírásának: mindketten szerelembe esnek, amint megpillantják a másikat. Ez az érzés az idő előrehaladtával csak fokozódik,⁴¹ míg nem egy harmadik személy segítségét kéri szerelmük beteljesüléséhez,⁴² miközben félnek attól, hogy kettejük viszonya kiderül.⁴³

Visio

A traktátus elején a szerző definiálja a szerelmet, és megjegyzi, hogy a szerelem passio innata,⁴⁴ amelyet egy velünk ellenkező nemű látványa gerjeszt, és fokozódását eme látvány felidézése okozza. Capellanus szerint a másik szépsége miatt vágyunk a további érintkezésre, amelynek legfőbb kritériuma, hogy betartsuk a szerelem szabályait. Tehát a szerelem voltaképpen a látással kezdődik: ex visione. Éppen ezért a vakok nem léphetnek be a Szerelem királyának udvarába.⁴⁵ A szerelmi história azzal kezdődik, hogy Lucretia és Eurialus megpillantja egymást, és szinte megrészegülnek egymás látványától: „nec linguae commercium intercessit; sed oculis tantum res acta est, cum alter alteri placuisset”.⁴⁶ Ezt követően Piccolomini Vergiliust idézi, miszerint egyikük sem tudja tagjait nyugton tartani, egymás ölelését, csókját kívánják. Lucretia monológjában olvashatjuk Eurialus látványától ébredt gondolatait, amelyben nemcsak a vágy jelenik meg, hanem az asszonyszöktetés gondolata is, sőt a hominum rumores⁴⁷ is. A látás központi szerepet tölt be kettejük egymás iránt táplált érzelmeiben. A legszembetűnőbb Lucretia szemének leírása: „Oculi tanto nitore splendent, ut in solis modum respicientium intuitus hebentent.

His illa et occidere, quos voluit, poterat et mortuos, cum libuisset, in vitam resumere”.⁴⁸

Cogitatio immoderata

A látványból eredeztethető érzelem fokozódása már a második szerelmi fázisba vezet bennünket. A cogitatio immoderata szakaszát a másik iránti vágy, megszállottság jellemzi. José Manuel Ruiz Vila véleménye szerint a novellában a visio és a cogitatio egyidejűleg van jelen – ám csak Eurialusnál.⁴⁹ Érvelését a következő mondattal támasztja alá: „Nec erat potens Eurialus sui, ut Lucretiam vidit; ardere puellam coepit haerensque vultui, nihil satis vidisse putabat”.⁵⁰ Véleményem szerint nem csupán főhősünk válik egyidejűleg a másik megszállottjává, hiszen pár sorral lejjebb Lucretia is hasonló érzéseket fogalmaz meg. Hirtelen rájön, mennyire gyűlöli a férjét, és csak annak az idegennek az arcát látja lelki szemei előtt, a férfi iránt érzett szenvedély uralja gondolatait.⁵¹ Az események ezen a ponton felgyorsulnak, Lucretia megkéri férje egyik bizalmasát, Sosiast, hogy segítsen neki újra találkozni a katonával. Még mielőtt azonban a segítségkérésre és annak capellanus értelemezésére rátérnék, szeretnék rámutatni arra, hogy a traktátus első könyvében szereplő szerelmesek vétkeinek büntetése miképpen jelenik meg a novellában.

Lucretia miközben saját maga előtt feltárja érzelmeit, egy hasonlattal élve azt mondja, hogy elhatározta magányában, hogy a szerelem semmiféle jelét nem mutatja, de amint meglátja Eurialust: mint a száraz mező, amely elég a sebes tüztől, ha fújja az északnyugati szél, magasabbra lángol (kiemelés tőlem) – így ég szerencsétlen Lucretia.⁵² Érdekes, hogy a traktátus első könyve hatodik fejezetében – *Egy nemesember beszél egy nemes hölgyhöz* – elmondja, kik nyerhetnek bebocsátást a Szerelem királyának udvarába: Eros palotájának négy homlokzata van, azokon pedig négy kapu. A keleti a Szerelem királyáé, a déli kapunál lévő hölgyek mérlegelik, kiket engedjenek át, a nyugati oldalon a közönséges nők találhatók, míg az északi kapu asszonyai mindig csukva tartják a bejáratot az oda érkező férfiaknak. Ők és a különböző szerelmi vétségeket elkövető nők számos büntetésben részesülnek. Már az is érdekes, hogy északnyugati szél az, amely a lángot szítja, vagyis ha úgy értelmezzük, Lucretia viaskodik magában, hogy kinyissa-e Eurialus előtt kapuját. Éppen ez az, ami Capellanusnál vétségnek számít. Ugyanebben a fejezetben olvashatunk arról, hogy a Szerelem királyának udvarába tévedt vándor nem térhet haza mindaddig, amíg meg nem ismerkedik az itt lévő büntetésekkel és örömeikkel. Az asszony, aki körbevezeti és elmagyarázza neki a körülötte látottakat, a következőt mondja: Szerelem királyának udvara három körből áll. A legbelső körben egy forrást találhatunk, amelynek közepén egy magas fa áll, telis-tele finom gyümölcsökkel, ágai pedig egészen a kör széléig el-

nyúlnak. A fa mellett a Szerelem királynéjának aranytrónja található, fején koronával, kezében pedig aranypalcát tart. Ezt a kört Gyönyörűségnek (Amoenitas) hívják. A belső övet az úgynevezett Nedvesség (Humiditas) veszi körbe, amelyet elárasztott a víz, és olyannyira lehűlt, hogy még a fentről érkező nap sugarai sem képesek felmelegíteni. A harmadik és egyben a legszélső övnek Szárazság (Siccitas) a neve. Ez az aszály sújtotta terület izzott a forróságtól, és szerte csipkebokorvesszők kötege terült el, amelyek közepét egy rúd keresztelte. Ez túlnyúlt a nyaláb mindkét végén, és két ember tartotta. Erre a területre azok a nők érkeznek, akik nem hajlandók a Szerelem királynának katonáit beengedni. Büntetésük a vízhiányon kívül, hogy a tövisen kell ülniük, amit folyamatosan mozgatnak, miközben a lábukat égeti a forró talaj.

Jól látható tehát, hogy az a hasonlat, amit Lucretia használ, pontosan illik az ő helyzetére, hiszen egyelőre még viaskodik magában, hogy mitévő legyen. Mivel eddig még nem engedte magához Eurialust, így büntetésének leírása (forróság, ami égeti) megegyezik a traktátusban olvashatóval.

Lucretia egyre hevesebb vágyat kezd érezni Eurialus iránt. Akárhányszor a férfit gondol, az iránta fellobbant szerelmét nem tudja csillapítani. Ez az a gondolat, amelyet Andreas a traktátus elején megfogalmaz, és amit a fentiekben részletesen is taglaltam. Érdekesség még, hogy a Szerelem királynéjának belső kertjében lévő flóra és fauna gazdagságának visszhangja megjelenik a novellában később, Eurialus Lucretiának írt levelében: akkor fogja csak a vágyott hölgyet elfelejteni, ha a szkítiai hegyről eltűnik a hó, a tengerekből a halak, az erdőkből a vadállatok.⁵³ Ezek megléte – véleményem szerint – a Sze-

relem királyának és királynőjének udvarában lévő tisztességes helyüket szimbolizálja.

Összegzés

Úgy gondolom, hogy Piccolomini elsődleges forrása nem a káplán műve volt, de hogy a szerelmi tanok kézikönyve forrásként szolgált számára, abban teljes mértékben biztos vagyok. A XV. században már a férfi–nő közötti szerelem, az értekezés első két könyve kerül a fókuszba, nem pedig az ezt elvető harmadik könyv. A traktátus erőteljes recepciója mind latinul, mind népnyelven, valamint az, hogy Piccolomini Bécsben, az első német nyelvű fordítással – amely igen népszerűvé vált – közvetlenül találkoztatható, arra enged következtetni, hogy a *Historia de duobus amantibus* megírása során nem tudta kikerülni a káplán művét. Későbbi tanítványa, Johannes Tröster megírja a *De remedio amoris* című művét, amit Piccolomini levelezésében méltat. A cím alapján felmerülhet a kérdés: hatott-e Trösterre a káplán szövege? Mert ha igen, akkor nagy valószínűséggel Piccolomini ajánlhatta fiatal tanítványának, hogy a műfajban jártas Andreas szövegét megismerje, majd felhasználja. Az összehasonlítás lehetőségét az is mutatja, hogy a káplán és Tröster szövege is egyazon kéziratban, az uppsalai, Universitätsbibliothek, Cod. C 918-as jelzetűben megtalálható. Szilágyi Emőke Rita disszertációjában foglalkozik ezzel a kézirattal. Kutatása során kiderült, hogy ez a kézirat 1470 és 1474 között készült, amely eredetileg a strassburgi Thomas Vogler (Aucuparius) birtokában volt.⁵⁴ E két kézirat összehasonlításának eredményeit egy későbbi tanulmányomban fogom bemutatni.

1 MÁTÉ Ágnes: *Egy kora újkori sikerkönyv története. 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*. Bp., Reciti, 2018, 11.
 2 Uo., 14–15.
 3 Uo., 16.
 4 KARNEIN Alfred: *De Amore in volkssprachlicher Literatur*. Heidelberg, Carl Winter. Universitätsverlag, 1985, 108–273.
 5 Uo., 273–287.
 6 CAPELLANI REGII FRANCORUM Andreae: *De amore libri tres*. Szerk. TROJEL, Emil, Havniae, Libreria Gadiana, 1892, 1–56.
 7 Rom, Biblioteca Vaticana, Cod. Ottob. lat. 1463A, A *De amore* mellett a következő szövegeket olvashatjuk benne: 1r-30v: *De rebus Alexandri magni*, 79v-80v: *Officium in missa (sic!) pro concordia Exaudi domine vocem meam qua clamavi* (Ps 26.7), 81r-105v: *De Gestis Frederici Imperatoris*. A 31r-n a következőt olvashatjuk: *Incipit liber amoris et curtesie ab andrea capelano regis francie compositus*. Fejezetcímeket nem jelöl, sőt az első könyv végét és a második könyv elejét a következőképpen olvashatjuk: *Explic(it) lib(er) I. incip(it) II*. Majd egyéb megjegyzés nélkül a 72v-n kezdődik a harmadik könyv.
 8 BEEH Wolfgang: *Eine spätgotische mittelrheinische Handschrift, Über die Liebe zu erwerben und die Liebe zu verschmähen = Kunst in Hessen und am Mittelrhein*, 1966, 6. sz., 53–82.

9 Fontos megjegyezni, hogy ez az egyedüli illusztrált *De amore*-kézirat.
 10 LERNER, Franz: *Die Frankfurter Patriziergesellschaft Alten-Limpurg und ihre Stiftungen*. Frankfurt am Main, Kramer, 1952; KÖRNER, Hans: *Frankfurter Patrizier. Historisch-Genalogisches Handbuch der Adelligen Ganerbschaft des Hauses Alten-Limpurg zu Frankfurt am Main*. München, Vögel, 1971
 11 KARNEIN: i. m. (1985), 120–140.
 12 REINHARDT, Volker: *Pius II. Piccolomini: Der Papst, mit dem die Renaissance begann*. München, C. H. Beck, 2013, 33.
 13 Uo., 25–27.
 14 HELMRATH, Johannes: *Vestigia Aeneae imitari. Enea Silvio Piccolomini als Apostel des Humanismus. Formen und Wege seiner Diffusion = Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*. Szerk. HELMRATH, Johannes, MUHLACK, Ulrich, WALTER, Gerrit, Göttingen, Wallstein Verlag, 2002, 99–141., 105.; SZILÁGYI Emőke Rita: *Vitéz János mecenatúrája: Johannes Tröster és az 1450-es évek. Doktori disszertáció*. Bp., ELTE BTK, 2013, 1–210.
 15 MITROVICS Gyula: *Aeneas Sylvius Piccolomini »Historia de duobus amantibus«-a. = A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola, Akadémia és Gymnasium Értesítője az 1898–99. iskolai évről, XLIII. Sárospatak, 1896, 1–17.*

- 16 Az életéről bővebben: *Albertani Brixiensis Liber Consolationis et Consilii: Ex Quo Hausta Est Fabula Gallica*. Szerk. SUNDBY, Thor, Kopenhagenhága, Kessinger Publishing, 1873
- 17 KARNEIN: *i. m.* (1985), 110–114.
- 18 Uo., 112.; RAJNA, Pio: *Trestudi per la storia del libro di Andrea Cappellano* = Studi di filologia romanza, 1891, 5. sz., 193–272.; BOSSUAT, Robert: *Drouart la Vache, Traducteur d'André le Chapelain (1290)*. Párizs, Champion, 1926
- 19 WEISS, Roberto: *Il primo secolo dell'Umanesimo* = Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi, Roma, 1949, 27. sz., 15–20.
- 20 *Alanus de Arte amandi Et remedio Amoris*. Róma, Biblioteca Vaticana, Cod. Ross. 1097, 1r, a florilegium 123 idézetet tartalmaz a *De amore* harmadik könyvéből, 122r–124r: *Erit fletus, et stridor dentiumtől Salomonis demonstrat exemplumig*.
- 21 *Pogius de amore et arte amandi et de remediis amoris*. Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Cod. 71.20 Aug. fol. 240r, de nem ugyanaz a kéz írta, mint aki a szöveget jegyezte le. 303v: *Pogius de arte amandi et ipsius artis reprobatione*. Florilegium: 304r–304v, az egész traktátusból.
- 22 *Finitus Rome Anno domini 1446 sancté die nativitatís iohannis Baptiste*. Róma, Biblioteca Vaticana, Cod. Ross. 1097, 122r
- 23 VALENTIN, Rose: *Verzeichniß der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Berlin, Asher, 1901, 2. kiad., 943–946.
- 24 Szent Pál oltárának vezetője.
- 25 Templomi kanonok.
- 26 Ezt reprezentálja, hogy az ebből az időszakból származó florilegiumokban lévő idézetek az első könyvből (*Liberprimus*) származnak.
- 27 Nicolaus Sculterin kívül Hartmann Schedelről tudunk, aki a szerelmi szabályokat itáliai útja során ismerte meg és Ovidius *Ars Amatoria* című művével hozta kapcsolatba. Ő szintén Padovában találkozott a traktátussal, hiszen ott vett részt doktori képzésben 1463-tól 1466-ig. Schedel életéről lásd FUCHS, Franz: *Hartmann Schedel (1440–1514). Leben und Werk*. Pirkheimer Jahrbuch für Renaissance- und Humanismusforschung, 30., Wiesbaden, Harrassowitz, 2016; POSSELT, Bernd: *Hartmann Schedel schreibt Geschichte. Die Entwürfe für die Schedelsche Weltchronik = Hartmann Schedel (1440–1514). Leben und Werk*. 2016, 87–124; SCHNELL, Bernhard: *Hartmann Schedel als praktischer Arzt. Zum medizinischen Alltag im Spätmittelalter oder: die Schwierigkeit, mittelalterliche medizinische Texte zu deuten und zu werten = Hartmann Schedel (1440–1514). Leben und Werk*. 2016, 75–86; WIENER, Claudia: *Arbeit am Text: Georg Alts und Hartmann Schedels lateinisch-deutsche Literaturprojekte = Hartmann Schedel (1440–1514). Leben und Werk*. 2016, 125–144.
- 28 Latin nyelven: Firenze, Biblioteca Medica Laurenziana, Cod. Gadd. 178, Firenze, Biblioteca Nazionale, Cod. Magliabech. II, 1, 395. Népnyelven: Firenze, Biblioteca Riccardiana, Cod. 2317, Firenze, Biblioteca Riccardiana, Cod. 2318, Firenze, Biblioteca Nazionale, Cod. Pal. 613, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Cod. Plut. 41.36. Csupán a regole d'amore involgarét tartalmazó firenzei kéziratok listája: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Cod. Laur. Plut. 40.49, Firenze, Biblioteca Riccardiana, Cod. Ricc. 1094, Firenze, Biblioteca Nazionale, Cod. CL, num 115, Firenze, Biblioteca Nazionale, Cod. Panciat. 24, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Cod. Laur. Plut. 90.98.
- 29 A wolfenbütteli kézirat is Itáliában készült, erre egyébként a *De amore* mellett található petrarcai szöveg is utal, sőt a római Cod. Ross. 1097 is valószínűleg itáliai eredetű. Utóbbi a harmadik könyvből veszi az idézeteket.
- 30 Itt elsősorban a népnyelvű fordításokra, valamint a traktátus felhasználásával készült szintén népnyelvű művekre gondolok. A XIII. században két, francia nyelvű fordítás: az első egy prózai változat, amiből csak néhány részlet maradt fenn a *Doctrinae d'Enanchet*-be illesztve. Itt a szerelem bemutatása Szűz Mária iránt jelenik meg. A másik Drouart la VACHE: *Li livres d'Amours* című műve, 1290-ból.
- 31 GROSSMANN, Karl: *Die Frühzeit des Humanismus in Wien bis zu Celtis Berufung 1497. = Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, 1929, 22. sz., 150–325, 199.
- 32 HARTLIEB, Johannes: *Tractatus amoris*. München, XV. század második fele.
- 33 A capellanusi kéziratgyűjteményben mindössze három kézirat viseli a *liber amoris et cortesie* címet – ezek közül az egyik a XIII. századi, a Vatikáni Könyvtárban őrzött kézirat, a másodikat Karnein tévesen a XIV. századra datálta, de vizsgálódásom szerint későbbi, XV. századi, bécsi kézirat, végül pedig a XV. századi uppsalai kézirat. Ezek közül csupán a bécsi kézirat az, amely nem tartalmazza incipitjében az Andreas nevet. Kézenfekvő lenne azt állítani, hogy ez lehetett Hartlieb forrása, de a szöveg a későbbiekben (első és második könyvben) megnevezi valódi szerzőjét: Andreas Capellanust. Az általam megvizsgált wolfenbütteli 71.20-as jelzetű kódex vizsgálata során felmerült a kérdés, hogy netalán az volt Hartlieb egyik forrása, hiszen Andreas nevének helyén lévő Ovidius névvel itt találkozunk – ahogy azt Hartlieb is fordításában közli. Azonban az összevetés során hiba lenne azt állítani, hogy ténylegesen ez lehetett a fordítandó szöveg: például a XIV. szerelmi szabály hiányzik a kéziratból, de Hartlieb fordításában megtaláljuk. A szabályok sorrendje sem azonos a két szövegben, előbbiben: I., II., V., VI., III., IV., VII. – utána sorrendben követi, a német nyelvű szövegben viszont elejétől végéig helytálló a felsorolás számozása.
- 34 GARGAN, Luciano: *Cultura e arte nel Veneto al tempo del Petrarca = Studi sul Petrarca*, 5., Padova, Antenore, 1978, 130.
- 35 SCHNELL, Bernhard: *Neues zur Biographie Johannes Hartliebs = Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 2007, 4. sz., 444–448.
- 36 A kremsmünsteri Stiftsbibliothekban őrzött 120-as jelzetű kódex a XV. századból való, anyagát tekintve papír. A kódex kötése fatáblás, barna és natúr színű, rajta számos lyuk található, középen csat fogja össze. Gerincén olvasható a sorszáma: 120. A papíron sok helyen található folt, a sarkok számos helyen sérültek. A kódex mérete 150×218 mm, 274 lap 4°. A kódex a XV. századból származik, ezt alátámasztják a különböző vízjelek is. A 114v-n egy bejegyzést olvasunk 1770. szeptember 26-i dátummal. A kódex eddigi szövegét javította és kiegészítette: Johann Paulus Wartha. Wartha a kremsmünsteri apátság keleti, 1755-től héber és 1756-tól görög nyelvtanára volt. Inicialékat elvétele találunk, Andreas Capellanus szövegénél az inicialék helyei ki vannak hagyva, a szükséges betűt a scriptor nem írta le. A 111r–114r-ig üres oldalak találunk, hasonlóan a 180r–181v, 247r–250v, valamint 271r–274v-ig. A kódexben szereplő szövegek a következők: 1r–110v, Augustinus: *In libros XXI de Civitate Dei (notae)* 115r–132v, *Incipit Aurea Bulla, Caroli IV.* 133r–141v, *Tractatus anepigraphicus: an iure aliquo ipsum excelsum dominium subsit imperatori maiestati* 142r–179v, *Excerpta ex libello Restitutionum fratris Francisci de platea bononiensis ordinis minorum* 182r–246v, *Tractatus de amoris arte et eius remedio, editus est opus Andreae Capellani, cui titulus: Ars amandi* 251r–270v, *Eneo Silvii Historia de duobus amantibus* Az egyik legrendezetlenebb írás az eddig megvizsgált kéziratok közül. A traktátus cím nélkül kezdődik, nincs felosztva három könyvre, a bennük lévő fejezetek nem különülnek el egymástól, akár sor közben találjuk a fejezetcímet, néhol aláhúzva. A szöveg egy hasábjában, ömlesztve, áthúzásokkal, szövegen belüli javításokkal olvasható.
- 37 RUIZ VILA, José Manuel: *Los preceptos del „De Amore” de Andreas Capellanus en la „Historia de duobus amantibus” de Eneas Silvio Piccolomini*. Szerk. GRAU CODINA, Ferran, Universitat de València i l'Humanisme, Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i al Nou Món, 2003, 589–599.
- 38 A következőkben a *De amore* latin nyelvű idézeteit Trojel kiadásából veszem, magyarul Rajnavölgyi Gézától idézem. TROJEL: *i. m.* (1892);

- CAPELLANUS, Andreas: *A szerelemről*. Ford. RAJNAVÖLGYI Géza, Bp., Balassi, 2021; *A Historia de duobus amantibus* részletei Máté Ágnes szövegközléséből valók, magyarul pedig saját fordításomban olvasható. MÁTÉ: *i. m.* (2018)
- 39 „Hoc autem est praecipue in amore notandum, quod amor nisi inter diversorum sexuum personas esse non potest. Nam inter duos mares vel inter duas feminas amor sibi locum vindicare non valet; duae namque sexus eiusdem personae nullatenus aptae videntur ad mutuas sibi vices reddendas amoris vel eius naturales actus exercendos. Nam quidquid natura negat, amor erubescit amplecti.” „Itt most határozottan le kell szögeznünk, hogy szerelem csakis különböző nemű személyek között jöhet létre. Két férfi vagy két nő között ugyanis nincs létjogosultsága. Két, hasonló nemű személy egyáltalán nem arra van teremtve, hogy egymásnak kölcsönös szerelmi gyönyört nyújtson, illetve hogy végrehajtsa az erre szolgáló természetes aktusokat. Ha ugyanis valamit tilt a természet, Szerelem számára szégyenteljes az.” RAJNAVÖLGYI: *i. m.* (2021), 13–14.
- 40 „Quidam a praefata postulavit ut ei faceret manifestum ubi maior sit dilectionis affectus, inter amantes an inter coniugatos. Cui eadem domina philosophica consideratione respondit. Ait enim: »Maritalis affectus et coamantium vera dilectio penitus iudicantur esse diversa et ex motibus omnino differentibus suam sumunt originem. Et ideo inventio ipsius sermonis aequivoce actus comparationis excludit et sub diversis ea facit speciebus adiungi.«” „Valaki megkérte az említett úrnőt, hogy mondja ki egyértelműen, hol érezhető jobban a szeretet, a szerelmeseik vagy pedig a házaspárok között. Mire ez az úrnő filozófusi választ adott, mondván: A házastársi szeretet és a szerelmeseik közötti két teljesen különböző lelki mozzanatokból ered. Így hát ennek a kétértelmű kifejezésnek a használata önmagában is kizárja az összehasonlítás lehetőségét, mivel ugyanazt a kifejezést különböző fogalmakhoz kell rendelni.” Uo., 215.
- 41 „Quod autem illa passio sit innata, manifesta tibi ratione ostendo, quia passio illa ex nulla oritur actione subtiliter veritate inspecta; sed ex sola cogitatione quam concipit animus ex eo quod vidit passio illa procedit. Nam quum aliquis videt aliquam aptam amori et suo formatam arbitrio, statim eam incipit concupiscere corde; postea vero quotiens de ipsa cogitat, totiens eius magis ardescit amore, quousque ad cogitationem deveniret plenior. Postmodum mulieris incipit cogitare facturas, et eius distinguere membra suosque actus imaginari eiusque corporis secreta rimari ac cuiusque membri officio desiderat perpotiri.” „Az pedig, hogy ez a szenvedély velünk született, lelkünk-ből fakad, világosan eléd tárom, mivel ha alaposan megvizsgáljuk mi-benlétét, láthatjuk, hogy nem valamely cselekedetből származik, hanem csakis azokból a gondolatokból, amelyeket lelkünkben valamely látvány kelt. Ha ugyanis egy férfi azt látja, hogy egy nő szeretetre méltó és izlésének tetsző, szívében rögtön kívánni kezdi. Azután minél többet gondol rá, annál inkább fellángol iránta szerelme, míg végül e szerelem teljesen birtokába veszi gondolkodását. Hamarosan maga elé idézi, milyen formájú a termete, sorra veszi egyes tagjait, elképzeli foglalatosságait, fürkészi teste rejtelseit, és rendelkezése szerint birtokolná minden porcikáját.” Uo., 12–13.
- 42 „Postquam vero ad hanc cogitationem plenariam deveniret, sua frena nescit continere amor, sed statim procedit ad actum; statim enim iuvamen habere laborat et internuntium invenire. Incipit enim cogitare qualiter eius gratiam valeat invenire, incipit etiam quaerere locum et tempus cum opportunitate loquendi, ac brevem horam longissimum reputat annum, quia cupienti animo nil satis posset festinanter impleri; et multa sibi in hunc modum evenire constat. Est igitur illa passio innata ex visione et cogitatione.” „Amikor ezek a gondolatok odáig jutnak, hogy teljes egészében hatalmukba kerítik őt, a szerelmet nem lehet tovább megfékezni, mert az azon nyomban átvált a tetterre. A szerelmes tüstént valamilyen segítség után néz, és tüstént hírvivőre lelne. Azon kezd ugyanis gondolkodni, miként nyerhetné el a szeretett nő kegyét, keresi a megfelelő helyet és pillanatot a vele való társalgásra, és a legrövidebb várakozás is végzetlen hosszúságúnak tűnik fel számára, hiszen türelmetlen lelkének semmi sem történik elég gyorsan. S tudjuk, hogy számára a legtöbb dolog ilyen. Ez a velünk született szenvedély tehát a látványból és a gondolatból támad bennünk.” Uo., 13.
- 43 „Vulgi quoque timet rumores et omne quod aliquo posset modo nocere; res enim imperfectae modica turbatione deficiunt. [...] uterque namque timet amantium ne quod est multis laboribus acquisitum per alterius labores amittat...” „Retteg a szóbeszédétől és mindattól, ami ilyen vagy olyan módon árthat szerelmének, mert bizony gyakran előfordul, hogy egy parányi kis zavar akadályt gördít az elé, ami pedig már kedvező véggel kecsegtetett. [...] Ugyanis mindkét szerelmes retteg attól, hogy valamely harmadik személy igyekezetéből elveszti azt, amit oly sok fáradság árán ért el.” Uo., 11–12.
- 44 „velünk született”
- 45 „Caecitas impedit amorem, quia caecus videre non potest unde suos possit animus immoderatam suscipere cogitationem; ergo in eo amor non potest oriri...” „A vaktság azért akadály a szerelemnek, mert a vak ember nem lát, és éppen ezért semmi sem idézheti fel lelkében a felzaklató gondolatokat. Nála tehát nem léphet fel a szerelem...”
- 46 „...és nem járt közbe nyelvnek szabadsága, hanem szemük minden dolgot megtett, mivel egyik a másiknak tetszett.”
- 47 „az emberek szóbeszéde”
- 48 „Szemei oly csillogással ragyogtak, hogy elgyengítette azokat, akik ránéztek, mintha a napba néztek volna. Ezekkel, ha képes, ölni tudott volna, és a halottakat, ha úgy akarta, feltámasztotta volna.”
- 49 RUIZ VILA: *i. m.* (2003), 592.
- 50 „Eurialus nem volt önmaga, amint megpillantotta Lucretiát: olthatatlan vágyat érzett a lány iránt, nézve arcát, és úgy gondolta, hogy nem látta még eléggé.”
- 51 „Peregrini semper ante oculos est imago [...] Quid in extraneo ureris?” MÁTÉ: *i. m.* (2018), 247.
- 52 „Quae licet, dum sola fuit, claudere viam destinasset amori: ut tamen illum aspexit, nec modum flammae nec sibi ponebat; sed, ut siccus ager, qui admissio igne, comburitur, si cori perflect altius flammescit: sic infelix Lucretia exardebat.” Uo., 249.
- 53 „Si possunt carere nivibus Scythiae montes, aut maria piscibus, et feris silvae: poterit et oblivisci Eurialus tui.” Uo., 263–264.
- 54 SZILÁGYI: *i. m.* (2013), 131.